

Hadis İliminde Müzâkere Yöntemi ve Değeri*

Münevver YEŞİLYURT** / Hasan CİRİT***

Öz: Rivayetlerin kitaplara kaydedilmeye ve hadis ilimlerinin oluşmaya başladığı hicrî ikinci asra kadar hadislerin muhafazası, öğrenilmesi ve nakledilmesinin en temel yolu ezber ve müzâkeredir. Hadis ilminde meydana gelen gelişmelerle birlikte hadis öğrenim metotları değişmiş, müzâkere de farklı bir anlam ve boyut kazanmıştır. Müzâkere meclislerinde hadislerin senedlerine, râvilerine ve illetlerine ilişkin birçok konu muhaddisler tarafından tartışılmıştır. Muhaddisler, müzâkereye konu olan bu meseleleri dikkatle değerlendirmekle birlikte, söz konusu meclislerde hadis rivayetinin hedeflenmemesi dolayısıyla, aynı titizliği hadis rivayetinde göstermemişlerdir. Bu nedenle müzâkere meclislerinde hadis tahammülü tartışmalıdır ve müzâkere tahammül yöntemlerinden biri olarak görülmemiştir. Ancak müzâkere, mahiyeti itibarıyla hadis i'tibâr yöntemlerinden biri olarak kabul edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Müzâkere, müzâkere meclisi, ilim/hadis meclisi, hadis öğrenimi

The Method of al-Mudhakara (The Discussion) and It's Value in the Science of Hadith

Abstract: The method of preservation, learning and narration of hadith, was hıfz (memorising) and al-mudhakara (discussion) until the second century in which hadiths were recorded in books and sciences of hadith began to occur. With improvements in the science of hadith, the method of hadith education changed and al-mudhakara also gained a different approach. Chains, narrators and many subjects about the science of hadith were discussed in al-mudhakara. Hadith shaikhs evaluated these subjects rigorously, but there wasn't the same attention on hadith narration because these councils did not aim for narration. Therefore, tahammul (reception of hadith) within al-mudhakara is debated and al-mudhakara has not been accepted as a method of tahammul, but it can be seen as one of the significant method of i'tibar (consideration)

* Bu makale Doç. Dr. Hasan Cirit danışmanlığında, Münevver Yeşilyurt tarafından hazırlanan *Hadis Eğitim ve Öğretiminde Müzâkere* (M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015) adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

*** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Keywords: al-Mudhakara (discussion), council of al-mudhakara, science/ hadith council, hadith education

İktibas / Citation: Münevver YEŞİLYURT / Hasan CİRİT, “Hadis İlminde Müzâkere Yöntemi ve Değeri”, *Usûl*, 25 (2016/1), 107 - 132.

Giriş

Hız. Peygamber'in bizatihi kendi döneminden itibaren hadisle-rinin/sünnetinin muhafazası ve gelecek nesillere doğru ve aslına uygun bir biçimde aktarılması için, başta sahâbiler olmak üzere âlimler özel bir çaba göstermişlerdir. Müzâkere usulü ise, sünnetin rivayet edilmiş ifadeleri olarak karşımıza çıkan hadislerin ve bu arada fikhî bilgilerin iyice öğrenilip aktarıl-masında ve hadis ilimlerinin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Hız. Peygamber, sahâbeye ilimle meşgul olmalarını tavsiye etmiş; onlar da gerek kendi kendilerine gerekse bir araya gelmek suretiyle Hız. Peygamber'den öğrendikleri bilgileri ezberlemeye, elde edemedikleri bilgileri de tamamlamaya çalışmışlardır. Bu faaliyet, sahâbe ve tâbiûnun dilinde “müzâkere” olarak adlandırılmıştır.¹ İlk dönemlerde bu şekilde müşahede ettiğimiz müzâkere uygulaması, hadis ilimlerinin doğuş ve gelişmesine bağlı olarak âlimlerin özellikle de muhaddislerin hadisle ilgili çeşitli konuları tartışıp fikir alışverişinde buldukları bir faaliyete dönüşmüştür.

Bu makalede, öncelikle müzâkere kavramı, tarihi süreçte kazandığı mu-hteve göz önünde bulundurularak, hadis eğitim ve öğretimi açısından tetkik edilecektir. Daha sonra müzâkere çeşitlerine ve müzâkerenin hadis ilmindeki yeri ve önemine değinilip, müzâkere meclisleri esnasında hadis tahammülü ve bu hadislerin delil olma durumu ve değeri ele alınacaktır.

¹ Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebu Abdullah (ö. 405/ 1014), *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (nşr. Hamdi Dimurtaş Muhammed), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000, I, 173; Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin (ö. 458/1066), *el-Medhal ile's-Süneni'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Ziyaurrahman A'zamî), Kuveyt: Dârü'l-Hulefa li'l-Kitâbi'l-İslamiyye, ts, s. 288; İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf en-Nemerî, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbagî fi rivâyetihî ve hamlihî* (nşr. Abdurrahman Muham-med Osman), Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388/1968,I, 424, 443.

A. Kavramsal Çerçeve ve Tarihî Süreç

1. Kavramsal Çerçeve

Arapça'da “anmak, zikretmek, hatırlamak, dile getirmek, söylemek” anlamına gelen “zıkr” kökünden türeyen müzâkere², Türkçe'de “bir konu ile ilgili fikir alışverişinde bulunma, olaşma, etüt, danışma, öğretmen tarafından yapılan sözlü sınav, talebenin dersini hazırlayabilmesi için çalışması”³ gibi anlamlara gelmektedir. Sosyolojide müzâkere, “tek başına ortaya çıkmayan, daha fazla düşüncelerin etkileşimiyle tezahür eden, kendi işleyiş kaideleri ve müstakil formları olan sosyal bir faaliyettir.”⁴ Sahâbe ve ilk dönem âlimlerin dilinde genellikle hadisleri ezberlemek için yapılan tekrar faaliyeti anlamına gelen müzâkere, terim olarak “Hadis talebeleri ve hadis râvileri arasında bazı hadislerin yahut hadis konularının mütalaa edilmesini” ifade etmektedir.⁵ Müzâkere kavramıyla ilgili yapılan farklı tanımlarda müzâkerelerin semâ' meclisleri gibi rivayet amacı taşımadığı vurgulanmaktadır.⁶

² Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd (ö. 400/1009), *es-Sihâh: Tâcü'l-luga ve sıhâhü'l-Arabiyye* (nşr. Ahmed Abdu'l-Gafur Attar), Mısır: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts., II, 664; İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sadır, ts., IV, 308; Firuzabâdî, Ebüt-Tahir Mecdüddin Muhammed (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhît*, II, 398; Zebidî, Ebu'l-Feyz Muhammed (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (nşr. Ali Şîri), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1994, VI, 440; Âsım Efendi, *Kâmûsü'l-muhît Tercümesi* (nşr. Mustafa Koç, Eyyüb Tanrıverdi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, II, 1963-1964; Bustânî, Batrus b. Bulus (ö. 1300/1883), *Muhîtü'l-muhît: Kâmûsü'l-mutavvel-li'l-lugati'l-Arabiyye*, Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1587, s. 309.

³ TDK *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005, s. 1445; Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat* (nşr. Aydın Sami Güneçal), Ankara: Aydın Kitabevi, 2007, s. 731; Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (nşr. Kerim Can Bayar), I-III, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, II, s. 2276.

⁴ Seyyar, Ali, *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri*, İstanbul: Değişim Yayınları, 2007, s. 684-685.

⁵ Hatiboğlu, İbrahim, “Müzâkere”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 233; Aydın, Abdullah, *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2009, s. 241;

⁶ Humeysi, Abdurrahman b. İbrahim, *Mu'cemu ulûmi'l-hadisi'n-nebevî*, Cidde: Dârü'l-Endelüs el-Hadra, 2000, s. 207.

Diğer taraftan “Münâzara”, “Mürâca‘at”, “Mukâvele” gibi terimler de müzâkere faaliyetini ifade etmek için kullanılmıştır. İmam Tirmîzî (ö. 279/892), *el-İlelü’s-sağîr* adlı eserinde kaynakları hakkında bilgi verirken “Buhârî ile münâzara ettiğim bilgiler” şeklinde bir ifade kullanmış⁷; İbn Receb el-Hanbelî de (ö. 795/1393) eser üzerine yazdığı şerhte, Tirmîzî’nin ifadesinde yer alan “münâzara” kelimesinin “müzâkere” anlamında olduğunu belirtmiştir.⁸ Yine Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) hocası Amr b. Dînâr’ın (ö. 126/744) hadislerini semâ’ ederken “mürâca‘at” kelimesini kullanmış, kavramın müzâkere yerine kullanıldığı yine aynı rivayette Muhammed b. Minhâl tarafından açıklanmıştır.⁹ Bazı kaynaklarda yer alan “Muhâvere”, “Muhâdara”, “Müsâmere”, “Mutâraha”, “Münâkaşa”, “Mübâhase”, “Muâvede” ve “Müdârese” gibi tabirlerin de müzâkere ile aynı anlama geldiği anlaşılmaktadır.

2. Tarihî Süreç

Hız. Peygamber’in İslâm dinini tebliğ etmekle görevlendirildiği Arap toplumunda, yazıdan ziyade sözlü kültür hâkimdi.¹⁰ Kur’ân’ın nazil olmaya başladığı bu dönemde, ezber yoluyla muhafazasının yanı sıra onun eksiksiz ve doğru bir biçimde yazıya geçirilmesine azami gayret gösterilmiş; Kur’ân dışındaki diğer bilgiler Hız. Peygamber’den şifahi olarak öğrenilmiş ve nakledilmiştir. Bu dönemde bazı sahâbilerin öğrendikleri hadisleri yazdıkları

⁷ Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed (ö. 279/892), *el-İlelü’s-sağîr* (nşr. Adl b. Abdüşşekur ez-Zürakî), Riyad: Dârü’l-Muhaddis, 1425, s. 36.

⁸ İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî (ö. 795/1393), *Şerhu İleli’t-Tirmizî* (nşr. Nureddin İtr), yy.: Darü’l-Melah, 1978, I, 33.

⁹ Ebû Hafs el-Faruk Ömer b. Hattâb, *Müsnedu emiri’l-mü’minin Ömer b. el-Hattâb* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût-Ebi Yusuf b. Ya’kub b. Şeybe b. es-Salt es-Sedusî), Beyrut: Müessesetü’l-Kütübî’s-Sekafiye, 1985, s. 32.

¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Takyîdü’l-ilm* (nşr. Yusuf İş), y.y: Darü İhyâî’s-Sünneti’n-Nebevî, 1974, s. 49-58; Hamidullah, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi* (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul: Bahar Yayınevi, s. 15.

biliniyor olsa da, bu metinler söz konusu kişilerin hadisleri ezberlemesine yardımcı mahiyette bireysel olarak tuttıkları notlardan ibarettir.¹¹

Bu arada Hz. Peygamber, sahabenin eğitimi ile yakından ilgilenmiş, onları Kur'ân okumaya, öğrendiklerini tekrar edip üzerinde düşünmeye teşvik etmiştir.¹² Nitekim Enes b. Mâlik (ö. 93/711) Hz. Peygamber ile sohbet meclisleri düzenlediklerini, onun kendilerine birtakım bilgiler verdiğini, yanlarından ayrıldıktan sonra da öğrendikleri bilgileri kendi aralarında müzâkere ettiklerini haber vermiştir.¹³ Bu arada Hz. Peygamber'in bizzat katıldığı bu meclisler dışında sahâbenin de sabah namazından sonra bir araya gelip Kur'ân okuduklarını, farz ve sünnetleri öğrenmeye çalıştıklarını ifade eden rivayetler kaynaklarda yer almaktadır.¹⁴

Bu çerçevede, sahâbe ve tâbiûn döneminde hadislerin öğrenilmesi ve muhafazası için ezber ve müzâkerenin önemli bir role sahip olduğu görülmektedir.¹⁵ Nitekim İbn Abbâs (ö. 68/687) hadislerin Kur'ân gibi düzenli bir şekilde yazıya geçirilmediğini vurgulayarak, onların korunması için en etkin yolun müzâkere olduğuna işaret etmiştir.¹⁶ İbn Abbâs'tan başka Hz. Ali (ö. 41/661),

¹¹ Ebû Dâvûd, "İlim", 3; Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, İstanbul: İFAV, 2011, s. 30.

¹² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire: Dârü'l-Maârif, 1955, XIII, 161.

¹³ Hatîb, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* (nşr. Mahmud Tahhan), I-II, Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1403/1983, I, 236; Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Ahmed b. Ali, (ö. 307/919), *Müsnedu Ebî Ya'lâ el-Mevsilî* (nşr. Hüseyin Selim Esed), Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1984, VII, 131.

¹⁴ Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Alî b. Ebî Bekr (ö. 807/1405), *Mecmeü'z-zevâid ve menbaü'l-fevâid*, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1982, I, 132. Hz. Peygamber döneminde oluşturulan ilim meclisleri hakkında bk. Aşık, Nevzat, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti: (tahammül, nakil ve tenkitleri)*, İzmir: Akyol Neşriyat, 1981, s. 67-78.

¹⁵ Osmânî, Muhammed Takî, *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı* (trc. Mehmet Özşenel), İstanbul: İFAV, 2015, s. 80, 87; Yücel, Ahmet, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, İstanbul: İFAV, 2014, s. 55-57.

¹⁶ Dârimî, "Mukaddime", 51.

Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) gibi sahâbilerden de hadislerin muhafazasını sağlamada müzâkerenin önemini vurgulayan rivayetler nakledilmiştir.¹⁷

Kısaca, sahâbilerin dilinde müzâkere olarak ifade edilen faaliyet, hadislerin öğrenilmesi, ezberlenmesi, muhafazası ve nakledilmesinde öne çıkan en önemli uygulamalardan biridir. Nitekim Ebû Hureyre (ö. 58/678) “Gecemi üç bölüme ayırdım. Üçte birinde namaz kılarım, üçte birinde uyurum, kalan üçte birinde ise hadisleri müzâkere ederim” demiştir.¹⁸ Burada müzâkere olarak ifade edilen durum esasen hadislerin hafızaya daha sağlam kaydedilmesi için tekrar edilmesidir.¹⁹ Bunun yanında, sahâbenin akîde ve ahkâm ile ilgili birtakım konular üzerinde tartışıp konuşarak, fikir alışverişinde buldukları ve bunu da müzâkere kelimesiyle ifade ettikleri kaynaklarda yer almaktadır.²⁰ Bu durum, müzâkerenin yalnızca hadisi ezberlemeye yönelik olmadığını, aynı zamanda hadisin ya da fikhî bir konunun anlaşılmasına yönelik bir faaliyet olduğunu göstermektedir.

Hız. Osman’ın şehid edilmesiyle meydana gelen iç savaşlar ve siyasi bölünmeler, fetihlerle birlikte İslam topraklarının genişlemesi ve farklı kültürlerle karşılaşılması, uydurma rivayetlerin ortaya çıkması, beraberinde sünnet ve hadisin nasıl muhafaza edileceği konusunda birtakım endişelerin

¹⁷ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, (ö. 235/849), *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* (nşr. Kemal Yusuf el-Hût), Beyrut: Dârü't-Tâc, 1410/1989, V, 285; Hatîb, *Şerefu ashâbi'l-hadis* (nşr. Mehmed Saîd Hatiboğlu), Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 96; Beyhakî, *el-Medhal*, s. 288; Heysemî, *Mecme'ü 'z-zevâid*, I, 161.

¹⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 27; Hatîb, *a.g.e.*, II, 180.

¹⁹ Osmânî, *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı*, s. 82.

²⁰ Peygamberlerin faziletleri (İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullâh, (ö. 571/1176), *Târihu medîneti Dımaşk* (nşr. Ali Şiri), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996, LXIV, 190), Kader (İbn Asâkir, *a.g.e.*, LIX, 321), Kur'an (İbn Asâkir, *a.g.e.*, LX, 130), Kur'an'ın faziletleri (İbn Asâkir, *a.g.e.*, XXXIV, 393), İman (İbn Asâkir, *a.g.e.*, LXV, 339), Ölüm-Kıyamet (İbn Asâkir, *a.g.e.*, XXXV, 239), Megâzî (Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed, (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaud (el-Arnâvût)-Hüseyn el-Esed), Beyrut: Müessesetu'r-risale, 1982, VII, 103), Rehin (Buhârî, “Rehin”, 48) gibi konular bunlar arasında zikredilebilir.

doğmasına yol açmış, sonuçta ortaya konulan çabalar ve çözüm arayışları hadis ilminde farklı bir döneme geçilmesine zemin hazırlamıştır. Bu hususta öncelikle sünnetin tahrif edilmesini, hadislerin arasına uydurma rivayetlerin karışmasını önlemek ve hadisleri muhafaza etmek amacıyla başta Şa‘bî (ö. 104/722), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) ve İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742) gibi muhaddisler olmak üzere âlimlerin katkıları ile isnad faaliyetlerinin geliştirilip yaygınlaştırıldığı dikkat çekmektedir. Bu dönemde isnad faaliyetleriyle eş zamanlı olarak cerh-ta‘dil faaliyetlerine de başlanmıştır.²¹

Hicrî birinci asrın sonlarında, âlimlerin vefat etmeleriyle birlikte, yazıdan ziyade hafızalarda muhafaza edilen hadislerin yok olma endişesi, Ömer b. Abdülazîz’in (ö. 101/719) resmî tedvîn faaliyetini başlatmasına sebep olmuştur. Tedvîn faaliyetiyle birlikte, yazılı hadis metinleri artmış; bunun yanında ehil olmayan kimseler de hadis yazımına el atmıştır. Âlimler, hadisler üzerinde yazıdan kaynaklanabilecek birtakım tahrifleri önlemek için çeşitli tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden en önemlisi, sistemli hadis eğitim ve öğretim metotlarının geliştirilmesidir.²² Böylece, hadisin öğrenilmesi ve muhafazasında ezber ve müzâkerenin yerini başta semâ‘ ve kıraat olmak üzere geliştirilen bu öğretim metotları almıştır. Ancak müzâkere daha farklı bir boyut ve mahiyete bürünerek hadis ilmindeki yerini korumuştur. Hadislerin senedlerinin, ravîlerin güvenilirliklerinin tartışılmaya başlanması ve cerh-ta‘dil faaliyetlerinin yaygınlaşması ile birlikte müzâkereler hadislerin tariklerinin, illetlerinin, hadis usulüyle ilgili birtakım meselelerin tartışıldığı ilim meclisleri haline almıştır. Sahâbe ve tâbiûnun, müzâkerenin hadisin ezberlenmesi ve muhafazasındaki rolüne vurgu yapan teşvikleri, yerini müzâkerenin hadisin sıhhati ve illetlerinin tespitindeki rolüne dikkat çeken teşviklere bırakmıştır.²³

²¹ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 33-40.

²² Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 62-63.

²³ Hâkim en-Nisâbüri, Ebû Abdullah (ö. 405/1014), *Ma‘rifetu ulûmi’l-hadis ve kemmiyyeti ecnâsîhi* (nşr. Ahmed b. Faris es-Sellum), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003, s. 238-239; Ayrıca bk. Tâhir el-Cezâirî, Tahir b. Salih b. Ahmed (ö. 1339/1920), *Tevcihü’n-nazar ilâ usûli’l-eser* (nşr. Abdulfettah Ebû Gudde), Beyrut: el-Matbaatü’l-İslamiyye, 1426/ 1995, s. 422.

B. Müzâkere Çeşitleri

Klasik hadis usulü eserlerinde, müzâkere çeşitlerine yer verilen ilk ve tek kaynak Hatîb'in (ö. 463/1071) *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'* adlı eseridir. Ancak Hatîb de yalnızca müzâkereye iştirak eden muhatapları dikkate alarak bir sınıflandırma yapmıştır.²⁴ Bu arada müzâkereyi sınıflandırırken, klasik eserlerle yetinilmemiş, konuyla ilgili muasır çalışmalardan da faydalanılmıştır.²⁵

1. Konusuna Göre Müzâkere

Hadis müzâkereleri esasen belli bir konu etrafındaki hadislerin ya da râvinin hadislerinin tartışılıp değerlendirildiği faaliyetlerdir.

a. Bâblar üzerine yapılan müzâkereler

Hadis tasnif türlerinden ale'l-ebvâb kitapların mantığı temel alınarak yapılan ve "المذاكرة على الأبواب" (el-müzâkere ale'l-ebvâb) olarak adlandırılan müzâkerelerde, merkezde belli bir konu/bâb vardır. Nitekim Şerîk ve talebesi

²⁴ Hatîb, *el-Câmi*, II, 269-279.

²⁵ Nur Seyf, *Mecâlisü'l-müzâkere ve ehemmiyetühâ fi hıfzi's-sünne ve nakdihâ*, Muhammed, Dubai: Dâru buhus li'd-dirâsâti'l-islamiyye ve ihyâi't-turâs, 2004; Aş-mavî, Muhammed İbrahim, *Fennü'l-müzâkere inde'l-muhaddisîn meâlimuhû ve a'lâmuuhû*, Dubai: Jâ'izat Dubayy al-Dawaliyah lil-Qur'an al-Karîm, 2013; Avvâd el-Halef, *el-Müzâkere ve ehemmiyetuhâ inde'l-muhaddisîn*, Kuveyt: Dâru'l-ilâf, 1998; Muhammed b. Abdullah es-Süreyyi', "el-Müzâkere inde'l-muhaddisîn (mefhûmuuhâ, esâlibihâ, eseruhâ fi nakdi'l-hadis)", <http://www.alukah.net/sharia>, (30 Eylül 2010); Abdurrezzak Musa Ebû Basal, "Envâu'l-müzâkere inde'l-muhaddisîn, âsâruhâ ve'l-fevâidü'l-müterattibetu aleyhâ", *Mecelletü Câmiati Dı-meşk*, 2005, XXI, s. 335- 365; Muhammed İbrahim es-Samerrâi, "el-Müzâkere inde'l-muhaddisîn târihuuhâ ve fevâidühâ", *el-Menâra*, 2005, XI, sy. 3, s. 393-410; Muhammed Hayâni, "Meclisu'l-müzâkere inde'l-muhaddisîn, ehemmiyetuhû ve âsâruhû ve medâ i'timâdi'l-muhaddisîn aleyhi", *Mecelletü Ebhâsi'l-Yermuk - Silsiletü'l-ulûmi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye*, X, sy. 2, 1994, s. 47-84; Bedr b. Muhammed Ammâş, "el-Müzâkere beyne'l-muhaddisîn", *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye*, 1426, sy. 130, s. 190-287; Muhammed İd es-Sâhib, "el-Müzâkere ve eseruhâ fi'r-rivâye", *Mecelletü Câmiati'l-Ürdüniyye Dirâsât Ulumi's-şer'iyye ve'l-kânûn*, 1999, sy. 26, s. 541-558; Muniruddin Ahmed, "The Institution of al-Mudhakara", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 1969, I, sy. 2, s. 595-603.

Amr b. Hiyâc arasındaki müzâkere, ale'l-ebvâb müzâkerenin uygulanışı hakkında bize bilgi vermektedir. Kendisi hocası ile yaptığı müzâkerede, “Sahibinin izni olmadan evlenen köle” bâbını müzâkere ettiklerini, bu müzâkere sırasında konu hakkında bildikleri hadisleri birbirlerine zikrettiklerini haber vermiştir.²⁶ Yine Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), Bağdat'ta iken Şu'be (ö. 160/776) ve İbn İdrîs'in ikindiden sonra bir araya gelip hadisleri müzâkere ettiklerini, meczûm²⁷ konusunu konuştukları bir müzâkerede kendisinin bir rivâyet zikrettiğini, bunun üzerine kendisine “Ey Ebû Dâvûd, bu konuda şu rivayetinden başka güzel bir rivayet gelmedi” dediklerini nakletmiştir.²⁸ Bu rivayet, müzâkere meclislerinde sadece rivayetlerin zikredilip geçilmediğini, aynı zamanda söz konusu hadislerin sıhhatlerinin de değerlendirildiğini göstermektedir. Yine bu bağlamda, Abdurrahman ve Hilâl'in “alım-satımda muhayyerlik”²⁹; A'meş ve İbrahim'in “selem akdinde rehin”³⁰; Urve b. Zübeyr ve Mervan b. Hakem'in “abdest”³¹ konusundaki müzâkereleri örnek olarak zikredilebilir.

Ale'l-ebvâb müzâkerenin en önemli faydası rivayetlerin bir arada zikredilmesiyle, aralarında mukayese yapma ve en sahih sened ve metinlere ulaşma imkânının bulunmasıdır. Nitekim Ali b. el-Medînî de (ö. 234/848) hadisteki kusurların ancak farklı tariklerinin bir araya getirilmesiyle tespit edilebileceğini belirtmiştir.³²

²⁶ Hatîb, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts, X, 384.

²⁷ Cüzam hastalığına yakalanmış kimse. Bk. Asım Efendi, *Kâmus*, V, 4894.

²⁸ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dil* (nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, IV, 111-112.

²⁹ Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (ö. 385/995), *Ta'likâtü'd-Dârekutnî ale'l-mecrûhîn li-İbn Hibbân el-Büstî* (nşr. Halil b. Muhammed Arabi), Kahire: el-Farukü'l-Hadise, 1994, s. 101.

³⁰ Buhârî, “Selem”, 35.

³¹ Hatîb, *el-Câmî*, II, 404.

³² İbn Cemâa, Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed (ö. 733/1333), *Tezkiretü's-Sâmi ve'l-mütekeallim fi edebi'l-âlim ve'l-müteallim* (nşr. Abdüsselam Ömer Ali), Kahire: Mektebetü İbn Abbas, 2005, s. 52.

b. Râviler üzerine yapılan müzâkereler

Bazı hadis müzâkerelerinin merkezinde ise râviler bulunur ve bu durumda müzâkere belirlenen râvinin hadisleri üzerinden yapılır. Bu tür müzâkereler ise “المذاكرة على الرجال” (el-müzâkere ale’r-ricâl) diye isimlendirilir. Burada Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile Ahmed b. Sâlih’in (ö. 248/862) bir araya gelerek hadis tedvininin en önemli ismi olan İbn Şihâb ez-Zühri’nin (ö. 124/742) hadislerini müzâkere etmeleri örnek olarak zikredilebilir.³³ Ale’l-ebvâb müzâkerelerde olduğu gibi Ale’r-ricâl müzâkerede de hadislerin zikredilmesi yanında, bu hadislerin sened ve râvileriyle ilgili birtakım değerlendirmeler yapılmaktadır.

c. Sahâbe müsnedleri üzerine yapılan müzâkereler

Ale’l-ebvâb ve ale’r-ricâl müzâkerelerin yanında genel olarak ale’r-ricâl başlığı altında değerlendirilebilecek olsa da “المذاكرة على المسانيد” (el-müzâkere ale’l-mesânîd), başka bir deyişle sahâbe müsnedlerinin merkeze alındığı müzâkereler de kaynaklarda yer almaktadır. Sahâbî müsnedlerinin müzâkere edilmesi merfû’ ve mevkûf hadislerin tespit edilmesi bakımından önemlidir. Nitekim rivayetlerin hangilerinin merfû’, mevkûf, maktû’ olduğu konusunda bilgi sahibi olmak, hadis ilminde önem arz eden bir husustur.³⁴

d. Senedler üzerine yapılan müzâkereler

Konuyla ilgili diğer bir husus da isnad müzâkeresidir. “المذاكرة على الأسانيد” (el-müzâkere ale’l-esânîd) olarak ifade edilen bu müzâkereye örnek olarak şu rivayet zikredilebilir: “İshâk b. Râhûye (ö. 238/853), Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/843) ve aynı ders halkasında olan birkaç âlim bir hadisi değişik

³³ İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî (ö. 365/976), *Esâmî men ravâ anhum Muhammed b. İsmail el-Buhâri* (nşr. Amir Hasan Sabri), Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1994, s. 71-72; Hatîb, *el-Câmi’*, IV, 419; İbn Ebî Ya’lâ, Ebü’l-Hüseyn İbnü’l-Ferrâ el-Hanbelî (ö. 526/1131), *Tabakâtü’l-Hanâbile* (nşr. Abdurrahman b. Süleymen Useymîn), Riyad: el-Emanetü’l-Âmme li’l-İhtilaf, 1999, I, 48-49; Zehebî, *Siyer*, XII, 69-70.

³⁴ Hatîb, *a.g.e.*, II, 290. Konunun önemi hakkında daha geniş bilgi için bk. Suiçmez, Yusuf, *Sahabe ve Tabiîn Sözlüklerinin Hz. Peygamber’e Nispeti*, Ankara: Otto yayınları, 2015.

tarikleriyle müzâkere ederken, mecliste bulunanlardan biri “Hadisin bir de şu şekilde tarikleri var” diyerek birkaç sened zikretti. İshâk hadisin bu tariklerinin âlimlerin çoğunluğuna göre sahih olmadığı bilgisini verince mecliste bulunan diğer âlimler bu bilgiyi doğruladılar.”³⁵

e. Beldeler üzerine yapılan müzâkereler

Bunların yanında beldelerin merkeze alındığı müzâkereler de mevcuttur. Bu tür müzâkereler “المذاكرة على البلدان” (el-müzâkere ale'l-buldân) olarak ifade edilmiştir. Ebû Saïd ed-Dımeşkî, Bağdatlı bir adamın İbn Cûsâ'nın yanına geldiğini ve İbn Cûsâ'nın ondan kendisine Şam ehlinin rivayet ettiği hadislerden garîb olarak rivayet ettiği hadisleri zikretmesini ve bunun karşılığında her hadis için kendisine bir dirhem vereceğini kaydetmiştir.³⁶ Yine İbn Adî (ö. 365/976), Nadr b. Seleme el-Mervezî'nin tercemesinde onun Medine ehlinin hadislerini müzâkere ettiğini, onların hadislerini bildiğini nakletmiştir.³⁷ Bu müzâkerelerde beldelerde meşhur olan hadisler ya da sadece bir belde ehli tarafından rivayet edilen hadisler ortaya çıkarılmakta; bununla birlikte hangi beldelerde hangi senedlerin en sahih senedler olarak tespit edildiği gibi bilgiler de elde edilmektedir.³⁸

Konuyla ilgili rivayetler incelenip değerlendirildiğinde, hadis râvilerinin durumlarının tartışıldığı müzâkerelerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Nitekim Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medîni ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin meclislerinde râvilerin güvenilirlik durumlarının müzakere edildiği pek çok örnek mevcuttur.³⁹ İlel ve suâlât türü eserlerde de bu örnekleri çokça görmek mümkündür.

³⁵ Hatîb, *Târih*, VI, 90.

³⁶ Zehebî, *Tezkirâtü'l-huffâz*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956, III, 796.

³⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1985, VII, 30.

³⁸ Hâkim, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, s. 229-230.

³⁹ Yahya b. Maîn'in meclisinde Muhammed b. Abbâd'ın durumu (İbn Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ (ö. 234/848), *Su'âlât İbni'l-Cüneyd li-Yahya b. Ma'in* (nşr. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408/1988, s. 406); Ali b. el-Medîni'nin meclisinde râfızilikte ileri giden râviler (Cüzcânî, Ebû İshak İbrahim (ö. 259/873), *Ahvâlü'r-ricâl* (nşr. Subhi el-Bedri Sâmerrâî), Beyrut: Müessesetü'r-

f. Hakkında müzâkere yapılan diğer konular

Hadislerin konu, râvi, isnad ve belde merkezli müzâkere edilmelerinin yanında, adâlet, tedlîs ve semâ gibi hadis usulü meseleleri de müzâkere meclislerinde tartışılan konulardandır.⁴⁰ Nitekim bu konulardan semâ, İsmail b. İshâk'ın da bulunduğu bir mecliste, bazı âlimler tarafından müzâkere edilmiş; mecliste bulunan İsmail b. Üveys: "Semâ' üç yolla olur: Muhaddise okuma, ki bu en sahihidir, muhaddisin okuması ve münâvele. Münâvele "Senden rivayet edip "حدثنا" dediğimde olur. Mâlik'ten de buna benzer bir rivayet gelmiştir." diyerek kendi kanaatini belirtmiştir.⁴¹

2. Muhataba Göre Müzâkere

Hadislerin müzâkere edilmesi, kelime anlamı itibariyle en az iki kişinin faaliyetini ifade ediyor olsa da, kişinin kendi kendine hadisleri tekrar etmesi de bazı âlimler tarafından müzâkere kapsamında değerlendirilmiştir. Hatta âlimler talebelerini, müzâkere edecek birini bulamadıkları durumlarda, öğrendiklerini kendi kendilerine tekrar etmeye ve böylece devamlı surette ilimle meşgul olmaya teşvik etmişlerdir.⁴²

Gerçek anlamıyla müzâkere ise en az iki kişi ile yapılmaktadır. Hatîb, bu tür müzâkereleri dört ayrı başlık altında ele almıştır. Bunlardan en önemlisi, talebelerin hocaları ile yaptıkları ve yetişmelerinde önemli rol oynayan müzâkerelerdir. Bu tür müzâkere "المذاكرة مع الشيوخ" (el-müzâkere meâ's-şuyûh) tabiriyle ifade edilmiştir. Âlimlerin meclislerinde bulunmak, onlardan istifade etmek ilim talebesine çokça tavsiye edilen davranışlardandır.⁴³ Nitekim Muhammed b. Abdulvehhâb el-Ferrâ da (ö. 272/886) müzâkerenin zihinleri

Risâle, 1405/1985, s. 53), Ahmed b. Hanbel'in meclisinde ise Ebân b. Yezîd'in güvenilirliği (Ebû Dâvûd, *Suâlât*, s. 335-336) tartışılmıştır.

⁴⁰ Örnekler için bk. Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 349; İbn Adi, *el-Kâmil*, I,193; Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed (ö. 902/1497), *Fethü'l-mugîs şerhi El-fiyyeti'l-hadîs li'l-İrâki* (nşr. Ali Hüseyin Ali), Kahire: Mektebetü's-sünne, 1424/2003, II, 295.

⁴¹ Hatîb, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye* (nşr. Ahmet Ömer Haşim), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabi, 1406/1986, II, 298.

⁴² İbn Cemâa, *Tezkiratü's-sâmi*, s. 113.

⁴³ Beyhakî, *el-Medhal*, s. 297-298.

açtığını, bakış açısını genişlettiğini belirtmiştir.⁴⁴ Ali b. el-Hasan b. Şakîk'in hocası Abdullah b. el-Mübârek⁴⁵, Şu'be'nin İbn İdris⁴⁶ ile ve Ali b. el-Medîni'nin Abdurrahman b. Mehdî⁴⁷ ile yaptıkları müzâkereler hoca-talebe müzâkerelerine örnek olarak zikredilebilir.

Hz. Peygamber'in "Kendisine bilgi ulaştırılan nice insan vardır ki, o bilgiyi, bizzat işiten kimseden daha iyi anlar ve korur"⁴⁸ buyruğunda da ifade edildiği gibi her insanın anlayışı farklıdır. Hadislerin akran râviler arasında müzâkere edilmesi de hem hadislerin daha sağlam ezberlenmesini, hem de birinin anlamadığı bir meseleyi diğerinin tamamlamasını ya da hataların düzeltilmesini sağlar. Bu müzâkere de "المذاكرة مع الأقران و الأتراب" (el-müzâkere mea'l-akrân ve'l-etrâb) olarak adlandırılmıştır. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) ve Evzâî (ö. 157/774) gibi âlimler, talebelerini bir araya gelip müzâkere etmeye teşvik etmişler, bunu yapmadıklarında ise onları sert bir biçimde uyarmışlardır.⁴⁹

Hatîb'in tasnifinde, yukarıda zikredilenler yanında, muhaddislerin talebeleriyle ve hadis ilmiyle meşgul olmayan kimselerle, çoğunlukla semâ' ettikleri hadisleri daha sağlam ezberleyebilmek için yaptıkları tekrar faaliyetleri de müzâkere olarak yer almaktadır. Hatîb bunlardan talebe ile yapılan müzâkereyi "المذاكرة مع الأتباع و الأصحاب" (el-müzâkere mea'l-etbâ' ve'l-ashâb), hadis ilmiyle meşgul olmayan kimselerle yapılan müzâkereyi de "المذاكرة مع عامة الناس" (el-müzâkere mea âmmeti'n-nâs) şeklinde isimlendirmiştir.⁵⁰ İbrâhim en-Nehâî ve İsmâil b. Recâ'nın, talebeleriyle olan müzâkereleri⁵¹ ve Zührî'nin hocasından semâ' ettiği hadisleri, anlamıyor olmasına rağmen ezber-

⁴⁴ Beyhâkî, *a.g.e.*, s. 294.

⁴⁵ Aralarındaki hoca-talebe ilişkisi için bk. Zehebî, *Siyer*, X, 350.

⁴⁶ İbn Ebî Hatim, *el-Cerh*, IV, 112.

⁴⁷ Râmhürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallad (ö. 360/970), *el-Muhaddisü'l-fâsıl bey-ne'r-râvî ve'l-vâî* (nşr. Muhammed Accac Hatîb), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1391/1971, s. 249.

⁴⁸ Tirmizî, "İlim", 7; Ebû Dâvûd, "İlim", 10.

⁴⁹ Dârimî, "Mukaddime", 51; Hatîb, *el-Câmi'*, II, 273.

⁵⁰ Hatîb, *a.g.e.*, II, 273, 282.

⁵¹ Hatîb, *a.g.e.*, II, 269; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 296.

lemek amacıyla hanımıyla müzâkere etmesi⁵² bu müzâkerelere örnek olarak zikredilebilir. Ca'berî de (ö. 732/1332), âlimlerin hadisin senet ve metni üzerinde konuşmalarını müzâkere olarak adlandırmış, aynı zamanda müzâkerenin hocaların talebeleri imtihan etmesi için veya hadisleri ezberlemek için bir tekrar faaliyeti olduğuna işaret etmiştir.⁵³

3. Kitaptan veya Ezberden Yapılmasına Göre Müzâkere

Müzâkere hadislerin ve hadisle ilgili meselelerin yazıya geçirilmediği dönemden itibaren başvurulmuş ve esasen herhangi bir kitap olmaksızın yapılmıştır. Muasır âlimler bunu "المذاكرة من الحفظ" (el-müzâkere mine'l-hıfz) olarak ifade etmiştir. Nitekim konuyla ilgili bir araya getirilip incelenen örneklerde bu durum müşahede edilmektedir. Nevevî (ö. 676/1277) de müzâkerenin temel amaçlarını anlatırken, hem yazılı rivayetler üzerinden hem de ezberde olan rivayetler üzerinden yapıldığını belirtmiştir.⁵⁴

Bununla birlikte müzâkerenin kitaptan takip edilerek yapıldığına dair örnekler de mevcuttur. Bu da "المذاكرة من الكتاب" (el-müzâkere mine'l-kitâb) şeklinde ifade edilmiştir. İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Abdülmelik b. Şeybe el-Hızâmî'nin tercemesinde, onun Ebû Zür'a ile hadis müzâkere ettiğini, müzâkere sırasında Abdurrahman'ın kitabından takip ettiği bilgisini vermiştir.⁵⁵ Ancak yukarıda da belirtildiği gibi esas olan müzâkerenin ezberden yapılmasıdır ve kitaptan yapılan müzâkere örnekleri oldukça azdır.

C. Müzâkerenin Hadis İlimindeki Yeri ve Önemi

1. Müzâkerenin Önemi ve Faydaları

Hadislerin Kur'ân gibi kontrollü olarak yazılmamış olması, onların kaybolma, unutulma ya da tahrif edilme endişesini arttırmıştır. Bu durumda,

⁵² Hatîb, *a.g.e.*, II, 268.

⁵³ Câ'berî, Burhaneddin Ebû ishak İbrahim b. Ömer (ö. 732/1332), *Rusûmü't-tahdîs fi usûli'l-hadîs* (nşr. İbrahim b. şerif el-Milî) Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000, s. 131.

⁵⁴ Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin (ö. 676/1277), *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, Kâhire: el-Matbaatü'l-Mısriyye, ts., s. 47-48.

⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VII, 259.

hadislerin muhafazası ve nakledilmesinde başvurulan en önemli iki uygulama “ezber” ve “müzâkere” olmuştur. Hz. Peygamber ashâbını ilimle meşgul olma-ya ve müzâkere etmeye teşvik etmiş⁵⁶; onun vefatından sonra da sahâbe ve tâbiûndan müzâkerenin önemine işaret eden rivayetler nakledilmiştir.⁵⁷ Bu rivayetlerde hadislerin unutulmasını önlemenin ve muhafazasının müzâkere yolu ile olacağı vurgusu dikkat çekmektedir.⁵⁸

Bu arada yaklaşık hicrî ikinci yüzyıldan itibaren daha farklı bir form kazanan müzâkereye teşvik ise, onun hadis ilminde râviler ve hadislerle ilgili sıhhat araştırmalarındaki fonksiyonu üzerinden yapılmıştır. Nitekim Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014), sahih hadisin yalnızca rivayet edilmekle bilinemeyeceğini, hıfz ve semâ’ gibi yöntemlerin yanında müzâkerenin de önemli bir rolü olduğunu⁵⁹ belirterek, bu durumu açıkça ortaya koymuştur.

Müzâkere ile ilgili rivayetler dikkate alındığında, bu faaliyetin üç temel faydası olduğu görülmektedir: Hadislerin muhafazası, nakledilmesi ve sıhhatlerinin araştırılması. Enes b. Mâlik (ö. 93/711), Hz. Peygamber’in meclislerinden sonra, orada öğrendikleri bilgileri ezberleyebilmek için kendi aralarında müzâkere ettiklerini⁶⁰ haber verirken, İbn Abbas (ö. 68/687) da kendisinden hadis duyulduğunda, unutulmaması için müzâkere edilmesine teşvik etmiştir.⁶¹ Daha sonraki yüzyıllarda da müzâkerenin bu noktadaki önemi devam etmiştir. Bununla ilgili olarak, dördüncü yüzyıl âlimlerinden Ebû Hilal

⁵⁶ Tirmîzî, “İlim”, 18; Zehebî, *Siyer*, I, 96.

⁵⁷ İlgili rivayetleri bir arada görmek için bk. Dârimî, “Mukaddime”, 51; Hatîb, *Şerefu ashâbi’l-hadîs*, s. 93-98.

⁵⁸ Nitekim “Hadisleri müzâkere edin. Çünkü onlar, Kur’ân gibi bir araya getirilmiş ve muhafaza edilmiş değildir. Eğer hadisleri müzâkere etmezseniz kaybolup giderler.” (Dârimî, “Mukaddime”, 51); “Hadisleri müzâkere ediniz, onların hayatı müzâkere ile dir” (Beyhakî, *el-Medhal*, s. 288); “Birbirinizi ziyaret ediniz, hadisleri müzâkere ediniz. Eğer böyle yapmazsanız yok olup giderler.” (Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 173) şeklindeki rivayetler, bu konuda zikredilebilecek örneklerden birkaç tanesidir. Bir önceki dipnotta verilen kaynaklardan daha fazlasına ulaşılabilir.

⁵⁹ Hâkim, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, s. 238-239; Ayrıca bk. Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü’n-nazar*, s. 422.

⁶⁰ Hatîb, *el-Câmî*, I, 363-364; Ebû Ya’lâ el-Mevsilî, *Müsned*, VII, 131.

⁶¹ Hatîb, *el-Câmî*, I, 236.

el-Askerî (ö. 400/1009), sağlam hıfz ve zabtın yalnızca ezberle sağlanamayacağını; bununla birlikte çokça ders ve müzâkere yapılması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, hadis rivayet meclisleri hadisleri ezberlemek için elzem olduğu gibi, müzâkere de o meclislerden azami fayda sağlamak için gereklidir. Rivayet meclislerini ve müzâkere meclislerini terk eden hadis talibi ise boşa çabalamaktan başka bir şey yapmaz.⁶²

Sahâbe döneminde, her sahabî bizzat Hz. Peygamber'in her meclisinde bulunamamaktaydı. Bu nedenle bazı sahâbîler aralarında bir nöbet sistemi oluşturmuş ve iştirak edemedikleri meclislerde kaçırdıkları bilgilere müzâkere yolu ile ulaşabilmişlerdir.⁶³ Bununla birlikte, daha sonraki dönemlerde bazı âlimlerin birtakım sebeplerle⁶⁴ hadis rivayet etmekten kaçınması nedeniyle, bu âlimlerin hadisleri müzâkere yoluyla nakledilmiştir. Bısr b. el-Harîs, hadisleri bu şekilde nakledilen âlimlerden biridir.⁶⁵

Müzâkerenin hadis ilimlerinin oluşumundan sonraki en temel fonksiyonu ise genel anlamda hadislerin sıhhatleri üzerinde muhaddislerin tartışıp fikir alışverişinde bulunmasına zemin hazırlamasıdır. Müzâkere özellikle hadislerde bulunması muhtemel illetlerin tespit edilmesinde önemli bir role sahiptir. Nitekim Tirmîzî *el-İlel* adlı eserini kaleme alırken, burada ortaya koyduğu bilgileri başta Buhârî olmak üzere bazı âlimlerle müzâkere ettiğini

⁶² Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah (ö. 400/1009), *el-Has alâ talebi'l-ilm ve'l-ictihâd fî cem'i* (nşr. Mervan Kabbani), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1986, s. 67.

⁶³ Buhârî, "İlim", 27; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 32-33.

⁶⁴ Bu sebeplerden bazıları, kendini tamamen ibadete verme, riyadan kaçınma, uzlete çekilme, resmi olarak rivayetin zor olması ve kendini rivayete ehil görmeme, rivayetlerinin az olması ve bunları kendine saklama isteği, Hz. Peygamber adına yalan uydurma endişesidir. Bk. Aşmavî, *Fennü'l-müzâkere*, s. 85.

⁶⁵ Hatîb, *Târîh*, V, 67. Aynı şekilde Hasan b. Muhammed b. Abdurrahman b. Fehm (Hatîb, *a.g.e.*, VIII, 92), Ahmed b. Muhammed b. Zekeriyya (Hatîb, *a.g.e.*, V, 8), Abdülaziz b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Verrâk (Hatîb, *a.g.e.*, X, 455), Ebû Mes'ûd er-Râzî (Hatîb, *a.g.e.*, IV, 343), Ahmed b. el-Furât (Hatîb, *a.g.e.*, IV, 343), Ebû Mes'ûd ed-Dımeşkî (Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 1068-1069) gibi muhaddislerin rivayetleri de müzâkere yoluyla nakledilmiştir. Ayrıca Hatîb, Bağdatlı âlimlerin hadislerinin de müzâkere yoluyla yayıldığını belirtmiştir (Hatîb, *a.g.e.*, I, 245).

ifade etmiştir.⁶⁶ Bu durum, müzâkerenin hadis ilmiyle ilgili eserlerin kaleme alınmasında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim Ahmed b. Hanbel de, hemen hemen bildiği bütün hadisleri oğlu ile müzâkere ettiğini belirtmiştir. Yine hicrî dördüncü yüzyıl âlimlerinden Dârekutnî'nin (ö. 385/995) talebelerinden olan Berkânî (ö. 425/1033), *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn* adlı eserini hocası ile yaptığı uzun müzâkereler sonucunda kaleme aldığını ifade etmiştir.⁶⁷ Bu duruma bağlı olarak, müzâkerenin diğer bir önemli faydası da hadis âlimlerinin hadisler ve râviler hakkında ortak bir görüş ve karara ulaşmalarına zemin hazırlamasıdır. Dolayısıyla hadis ve râviler hakkındaki değerlendirmeler her zaman âlimlerin şahsî kanaatine ve içtihadına dayanmamakta, müzâkereler sonucunda ortak bir kanaat ve karar ortaya çıkabilmektedir.

Hadis ilimlerinin oluşmasından sonra kazandığı yeni formla birlikte müzâkereler, râvilerin kimliklerinin⁶⁸ ve güvenilirlik durumlarının⁶⁹ tespit edilmesinde, hadislerdeki illetlerin ortaya çıkarılmasında⁷⁰, belli bir konuda vârid olan hadislerin bir arada zikredilmek suretiyle, konunun daha net anlaşılması ve varsa ihtilafli meselelerin giderilmesi hususunda⁷¹ önemli rol oynamıştır. Ayrıca düzenlenen müzâkere meclisleri, ilimle meşguliyetin devamlılığını sağlarken, hem hadis hocalarının hem de talebelerin birbirlerinin ilimlerinden istifade etmelerini sağlamıştır.

2. Müzâkere Esnasında Hadis Tahammülü ve Delil Olma Bakımından Değeri

Müzâkere meclisleri semâ' ve imlâ meclislerinde olduğu gibi, hadis rivayetinin esas alındığı meclisler değildir. Bu meclislerde hadisler, metin ve

⁶⁶ Tirmîzî, *el-İlelü's-sağîr*, s. 36.

⁶⁷ Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer, *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn* (nşr. Subhi Bedri es-Sâmerrâî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986, s. 43.

⁶⁸ Bk. Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/889), *Suâlât Ebî Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî min âsari'l-imam Ahmed b. Hanbel fî'l-cerh ve't-ta'dîl* (nşr. Ziyad Muhammed Mansur), Medine, ts., s. 172.

⁶⁹ Bk. Ebû Dâvûd, *a.g.e.*, s. 335-336.

⁷⁰ Ebû Dâvûd, "Salât", 109.

⁷¹ Hatîb, *Târîh*, V, 563; 104.

senedleriyle birlikte eksiksiz bir şekilde rivayet edilmemiş, çoğu zaman müzâkereye konu olan metni ya da senedi hatırlatacak birkaç kelime yeterli görülmüştür.⁷² Bu durum, herkesin iştirakine açık olan müzâkere meclislerinde, hadis ilminde yeterli seviyede olmayan birinin, hadisi duyduğu şekliyle alıp rivayet etmesine sebebiyet vereceğinden dolayı, müzâkere meclislerinde hadis tahammülü ve bu hadislerin rivayeti tartışma konusu olmuştur.

Müzâkere esnasında hadis tahammülü ile ilgili en dikkat çekici uyarı hicri ikinci asır âlimlerinden Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) tarafından gelmiştir. Abdurrahman b. Mehdî, müzâkere meclislerinin yukarıda bahsi geçen durumundan dolayı, bu esnada kendisinden hadis tahammül edilmesini yasaklamıştır.⁷³ Bununla birlikte, Abdurrahman b. Mehdî'nin müzâkere meclislerinde hadis yazdırdığı da bilinmektedir.⁷⁴ Hadisin bu meclislerde, hoca tarafından imlâ ettirilmesi onun yanlış veya eksik tahammül edilmesini önleyici bir tedbirdir. Nitekim Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ebû Hayseme (ö. 234/849) ile müzâkerelerinden sonra⁷⁵, hadisi tam bir şekilde rivayet ederek, hadisin eksik bir şekilde tahammül edilmesini engellemek istemiştir.⁷⁶ Ayrıca müzâkere esnasında öğrenilen hadislerin tedvin edilmesi için de hocanın imlâsı gerekmektedir.⁷⁷ Bu konuda, Abdurrahman b. Mehdî'nin kendisiyle müzâkere için Basra'ya gelen Ali b. el-Medîni'ye (ö. 234/849) müzâkereden sonra bilmediği hadisleri yazdırması örnek olarak zikredilebilir.⁷⁸ Abdurrah-

⁷² İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, I, 430; Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldî (ö. 761/1359), *Câmiü't-tahsil fî ahkâmi'l-merâsîl* (nşr. Hamdi Abdülmecid Selefî), Beyrut: Âlemül-kütüb, 1986, s. 80,87; İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed ibn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh* (nşr. Mesud Abdülhamid Sadeî-Muhammed Faris), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts. s. 208.

⁷³ Hatîb, *el-Câmi*, II, 37.

⁷⁴ Hatîb *a.g.e.*, II, 37; İbn Ebî Hâtim, *el-İlelü'l-hadis*, s. 83-84 (Naşirin mukaddimesi).

⁷⁵ Bu muhaddislerin birbirleriyle görüştikleri sabittir. Bk. Tuğ, Salih, "Ebû Hayseme", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 151.

⁷⁶ İbn Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (nşr. Muhammed Mutî' Hafız, Muhammed Kamil Kassar), Dımaşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1405/1985, II, 59. Ayrıca bk. Nur Seyf, *Mecâlisü'l-müzâkere*, s. 37.

⁷⁷ Hatîb, *a.g.e.*, II, 36.

⁷⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 252.

man'dan başka, İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Ebû Zür'a er-Râzî'den (ö. 264/878) de müzâkere esnasında kendilerinden hadis tahammülünü yasaklayan haberler nakledilmiştir.⁷⁹

Bir rivayetin müzâkere meclislerinden tahammül edilmiş olması hadis için bir illet olarak kabul edilmesinin yanında, o hadisi rivayet eden râvi için de tenkid sebebidir.⁸⁰ Nitekim muhaddisler tahdîs ve müzâkere meclislerinden tahammül edilen hadisleri birbirinden ayırmaya dikkat etmişlerdir.⁸¹ Bunun için de müzâkere sırasında tahammül edilen hadis rivayet edilirken, “حدثنا فلان” (Bize müzâkere esnasında tahdîs etti) ve “حدثناه في المذاكرة” (müzâkere esnasında tahdîs ettik) gibi ibarelerin kullanılması uygun görülmüştür.⁸² Hatta *el-Kifâye*'de “سمعت فلانا يقول مذاكرة” (müzâkere sırasında filan kişinin şöyle dediğini işittim) ifadesinin sika ve mutkin bir râvi tarafından söylenmesi durumunda semâ'nın üst derecelerinde olduğu ifade edilmiştir.⁸³

Bu ifadelerin yanında, hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda genel olarak isnadı kopuk rivayetlerle birlikte semâ', kırâat ve vicâde metotlarına da delâlet eden, “ذكر فلان” (Filan kişi zikretti), “قال فلان” (Filan kişi şöyle dedi) gibi kalıplar da daha ziyade hadisin müzâkere yoluyla alındığını ifade etmek için kullanılmıştır.⁸⁴ Özellikle Buhârî'nin bu sıyga kullanımını değerlendiren klasik

⁷⁹ Hatîb, *a.g.e.*, II, 36-37.

⁸⁰ İbn Receb, *a.g.e.*, II, 647.

⁸¹ Zerkeşi, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed (ö. 794/1392), *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh* (nşr. Zeynelabidin b. Muhammed Bela Feric), Riyad: Edvâü's-selef, 1419/1998, II, 45-46. Tirmîzî *Sünen*'inde asıl olarak senediyle rivayet ettiği bir hadisin hemen ardından, mezkur hadisi Hasan b. Ali'den de müzâkere esnasında aldığını belirterek, bu yolla alınan bir hadisin semâ' ve benzeri makbul yollarla tahammül edilen hadislere nispetle konumunu ortaya koymuştur. Bk. Tirmîzî, “Zekat”, 30.

⁸² Hatîb, *a.g.e.*, II, 37; İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadîs*, I, 234; İbn Dakîk el-İd, *el-İktirâh*, I, 33; Suyûtî, *Tedrib*, 561-562. Ayrıca Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/ 890), Tirmîzî (ö. 279/892) ve Ebû Avâne (ö. 316/929) gibi muhaddisler bu şekilde tahammül ettikleri hadisleri “müzâkereten” (مذاكرة) kaydı ile rivayet etmiştir. Bk. Tirmîzî, “Zekat”, 30; Ebû Avâne, *el-Müstahrec*, III, 218; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 110.

⁸³ Hatîb, *el-Kifâye*, II, 224.

⁸⁴ İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 136; 79-81; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-ravî fî muhtasari ulümü'l-hadîsi'n-nebevî* (nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan), Dimeşk:

ve modern dönem âlimleri, söz konusu sıyganın genel olarak Buhârî'nin müzâkere ile aldığı hadislere işaret ettiğini belirtmişlerdir.⁸⁵

Sonuç olarak müzâkereler, hadis tahammülü ve tahdîsinin hedeflendiği faaliyetler olmayıp, hadis ve hadislerle ilgili birtakım meselelerin tartışıldığı ilim meclisleridir. Bu sebeple tartışılan mesele bağlamında zikredilen hadisin, tam olarak rivayet edilmediği görülür.⁸⁶ Bu durum, müzâkere esnasında "hadis

Dârü'l-fıkr, 1406, I, 80; Irâkî, *et-Tebşire ve't-tezkire*, II, 27; Suyûtî, *a.g.e.*, I, 415. bu sîgalarla rivayet edilen hadislerin ittisaline hüküm vermek için râvinin hocası ile görüştüğünün ve tedlis yapmadığının tespit edilmesi şart koşulmuştur. Bk. İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 62-63; Ahmet Yücel, *Hadis Usulü*, s. 85-86. Hatîb el-Bağdâdî de söz konusu sîganın, semâ'dan başka yöntemle hadis almayan kimse tarafından kullanılması durumunda "haddesenâ" hükmünde olduğunu; semâ'dan başka yollarla hadis alan râvinin kullanması durumunda ise o râvinin hadisi semâ' yoluyla aldığı kesinleşmedikçe söz konusu rivayetle ihticac edilmeyeceğini belirtmiştir. Bk. Hatîb, *a.g.e.*, II, 225.

⁸⁵ Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, II, 167; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabuddin Ahmed ibn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salah* (nşr. Mesud Abdülhamid Sadeft-Muhammed Faris), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., XIII, 45; Aynî, Ebû Muhammed Bedruddin Mahmûd (ö. 855/1451), *Umdetü'l-kârî şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İhyâi turâsîl'l-Arabî, ts, VIII, 142; Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaled-din Abdurrahman b. Ebi Bekr (ö. 911/1505), *Tedribür-râvi fi Şerhi Takribi'n-Nevevî* Dîmeşk: Dârü'l-kelimi't-tayyib, 2005, I, 415-416; Babanzâde, Ahmed Naim (ö. 1353/1934), *Hadis Usulü ve Istılahları*, s. 398; Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 129.

⁸⁶ Müzâkere sırasında tahammül edilen hadisin sıhhatini problemlile hale getiren en önemli sebep budur. Bununla birlikte, hadis müzâkere meclislerinde normal şartlarda kendisinden hadis rivayet edilmeyecek râvilerden hadis rivayet edilmesi de problem olarak görülmüştür. Nitekim Yahyâ'nın Şerîk'ten razı olmadığı, yalnızca müzâkere esnasında ondan iki hadis zikrettiğini kaynaklarda yer almaktadır. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 298. Ayrıca Ahmed b. Hanbel de, Ebû Katâde⁸⁶ ve Abdülaziz b. Ebân (ö. 207/822), Abdurrahman b. Malik (ö. 159/775) gibi isimlerden yalnızca müzâkere esnasında hadis rivayet etmiştir. Bk. Ebû Zür'a er-Râzî, *Suâlât*, s. 348; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, III, 298; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, III, 454. Bazı râvilerle ilgili de, hakkında çeşitli cerh ifadeleri bulunmakla birlikte hadisleriyle müzâkere edilebileceği belirtilmiştir. Amr b. Şuayb ve Yusuf b. Mihrân gibi râviler bunlar arasındadır. Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 239; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 229.

rivayetinde mütesâhil” davranılması şeklinde ifade ediliyor olsa dahi, âlimlerin hadisi değerlendirme konusunda dikkatsiz davrandığı yanlışına düşülmemelidir. Bütün bu değerlendirmeler sonucunda müzâkerenin bir hadis tahammül yöntemi olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ancak teoride bir metot olarak kabul edilmemekle birlikte, bu meclislerden hadis alınması ve rivayet edilmesi vakiasından dolayı⁸⁷, âlimler bu konuda çeşitli sınırlandırmalar getirmiş ve bu şekilde rivayet edilen hadislerin çok azının delil değeri ifade ettiğini, genel olarak istişhâd için kullanıldığını belirtmişlerdir.⁸⁸

Sonuç

İslâmi ilimlerin öğrenilmesinde müzâkere oldukça önemli bir yere sahiptir. Hadis ilmi açısından müzâkere ise, hadis tarihinin her döneminde yaşanan gelişmelere paralel olarak, mahiyeti değişmekle birlikte varlığını sürdürmüştür. Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde hadislerin ezberlenmesi, muhafazası, anlaşılması ve nakledilmesinde başvurulan bir yöntem olan müzâkere, daha sonraki dönemlerde, genellikle hadis ilminde uzman muhadislerin hadis usulüyle ilgili bazı konularda fikir alışverişinde buldukları bir faaliyete dönüşmüştür.

Çeşitli müzâkere örnekleri dikkate alındığında, müzâkere meclislerinde tartışılan konuların daha ziyade hadis senedleri, ravileri ve illetleri etrafında döndüğü tespit edilmiştir. Müzâkere örneklerinin çokça yer aldığı suâlât, ilel, tarih türü eserler de bu durumu göstermektedir. Hadis metinlerinin tetkikine yönelik müzâkere örnekleri ise oldukça azdır.

Hadis müzâkere meclislerinin esas amacı hadis rivayeti değildir. Müzâkere meclislerinde her ne kadar hadis değerlendirmelerinde titizlik gösterilse de,

⁸⁷ *Kütüb-i Sitte* üzerinde yapılan taramada müzâkere ile tahammül edilen birkaç rivayet tespit edilmiştir. Bu durum da, bu şekilde rivayet edilen hadislerin en azından ihticâc için kullanılmadığını göstermektedir.

⁸⁸ İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 136; 79-81; Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *el-Vâsıt fi ulûm ve mustalahi'l-hadîs*, Cidde: Alemü'l-Ma'rife, 1983, s. 254-255; Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâisü'l-hasîs şerhu ihtisârî ulûmi'l-hadîs*, Kahire: Matbaatu Muhammed, 1958, s. 34.

hadislerin rivayetinde aynı titizlik görülmemektedir. Nitekim hadislerin müzakeresi esnasında sened ve metinleriyle ilgili hatırlatıcı bir kısmının zikredilmesi yeterli görülmüştür. Bu nedenle, özellikle sadece hadis hocalarının değil, herkesin katılımına açık olan meclislerde yapılan müzâkereler esnasında, hadis tahammül etmek yasaklanmıştır ve eğer bir kimse bu meclislerden hadis tahammül edip rivayet etmek isterse, metoduna işaret eden sıygayı kullanması uygun görülmüştür.

Muhaddislerin hemen hepsine göre müzâkere, hadis eğitiminde önemli bir role sahiptir, ancak müzâkere hiçbir tarafından bir tahammül yöntemi olarak kabul edilmemiştir ve bu meclislerde tahammül edilen hadisler tenkid edilmiştir. Hadisin tenkide uğramaması için muhaddisler, müzâkere meclisleri bittiğinde hadisleri metin ve senetleriyle birlikte ya tam bir biçimde rivayet ya da imlâ ettirmişlerdir.

Netice itibarıyla, müzâkere, başta hadislerin muhafazasında daha sonra da hadis ilimlerinin gelişmesinde önemli bir role sahip olmuştur. Hadislerin öğreniminde ve hadis ilimleriyle ilgili konuların hadis âlimleri arasında yayılması ve tartışılmasında, müzâkereye katılan âlimin bilmediği bir konu hakkında bilgi edinmesine ya da hatalı olarak bildiği bir konunun doğrusunu öğrenmesine yardımcı bir yöntem olmuştur. Bunların yanı sıra, müzâkere esnasında, hadislerin çeşitli tarikeleri ve sıhhatleri değerlendirildiğinden, müzâkerayı hadis itibârında yararlanılacak yöntemlerden biri olarak kabul etmek mümkündür.

Kaynakça

- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2009.
- Abdurrezzak Musa Ebû Basal, “Envâu'l-müzâkere inde'l-muhaddisin, âsâruhâ ve'l-fevâidü'l-müterattibetu aleyhâ”, *Mecelletü Câmîati Dimeşk*, 2005, XXI, s. 335-365.
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Müsned* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire: Dârü'l-Maârif, 1955, I-XX.
- Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâisü'l-hasîs şerhu İhtisâri ulûmi'l-hadîs*, Kahire: Matbaatu Muhammed, 1958,
- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldî (ö. 761/1359), *Câmîü't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl* (nşr. Hamdi Abdülmecid Selefî), Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1986.

- Âsım Efendi (ö. 1225/1819), *Kâmûsü'l-muhît Tercümesi*, (nşr. Mustafa Koç, Eyyüb Tanrıverdi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah (ö. 400/1009), *el-Has alâ talebî'l-ilm ve'l-ictihâd fî cem'ihî* (nşr. Mervan Kabbani), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1986.
- Aşmavî, Muhammed İbrahim, *Fennü'l-müzâkere inde'l-muhaddisîn meâlimuhû ve a'lâmuhû*, Dubai: Jâ'izat Dubayy al-Dawaliyah lil-Qur'an al-Karîm, 2013.
- Âşık, Nevzat, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti: (tahammül, nakil ve tenkitleri)*, İzmir: Akyol Neşriyat, 1981.
- Avvâd el-Halef, *el-Müzâkere ve ehemmiyetuhâ inde'l-muhaddisîn*, Kuveyt: Dâru'l-ilâf, 1998.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedruddin Mahmûd (ö. 855/1451), *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru ihyâi turâsîl'l-Arabî, ts., I-XX.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (nşr. Kerim Can Bayar), İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005, I-III.
- Babanzâde Ahmed Naim (ö. 1353/1934), *Hadis Usulü ve Istılahları* (nşr. Hasan Karayığit), İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.
- Bedr b. Muhammed Ammâş, "el-Müzâkere beyne'l-muhaddisîn", *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye*, 1426, sy. 130, s. 190-287.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn (ö. 458/1066), *el-Medhal ile's-Süneni'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Ziyaurrahman A'zami), Kuveyt: Dârü'l-Hulefa li'l-Kitâbi'l-İslamiyye, ts.
- Bustânî, Batrus b. Bulus (ö. 1300/1883), *Muhîtü'l-muhît: Kâmûsü'l-mutabbel-li'l-lugati'l-arabiyye*, Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1587.
- Câ'berî, Burhaneddin Ebû İshak İbrahim b. Ömer (ö. 732/1332), *Rusûmü't-tahdîs fî usûli'l-hadîs* (nşr. İbrahim b. şerif el-Milî) Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd (ö. 400/1009), *es-Sihâh: Tâcü'l-luga ve shâhu'l-Arabiyye* (nşr. Ahmed Abdu'l-Gafur Attar), Mısır: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts., I-VII.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (ö. 385/995), *Ta'likâtü'd-Dârekutnî ale'l-mecrûhîn li-İbn Hibbân el-Büstî* (nşr. Halil b. Muhammed Arabî), Kahire: el-Farukü'l-Hadise, 1994.
- _____, *Kitâbü'd-duafâ ve'l-metrûkîn* (nşr. Subhi Bedri es-Sâmerrâî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö. 255/868), *es-Sünen* (nşr. es-Seyyid Abdullah Hâşim Yemânî), Medine: Şeriketü't-Tıbaati'l-Fenniyyeti'l-Müttehîde, 1386/1966, I-II.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat* (nşr. Aydın Sami Güneşçâl), Ankara: Aydın Kitabevi, 2007.
- Ebû Avâne, Ya'kub b. İshak (ö. 361/928), *el-Müstahrec* (nşr. Eymen b. Arif ed-Dimeşki), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1419/1998.

- Ebü Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/889), *Suâlat Ebî Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî min âsari'l-imam Ahmed b. Hanbel fi'l-cerh ve't-ta'dil* (nşr. Ziyad Muhammed Mansur), Medine, ts.
- Ebü Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *el-Vasît fi ulûm ve mustalahi'l-hadis*, Cidde: Alemü'l-Ma'rife, 1983.
- Ebü Ya'lâ el-Mevsilî, Ahmed b. Ali (ö. 307/919), *Müsnedu Ebî Ya'lâ el-Mevsilî* (nşr. Hüseyin Selim Esed), I-XIII, Dımaşk: Dârü'l-Me'mun li't-Türâs, 1984.
- Hâkim en-Nisâbüri, Ebu Abdullah (ö. 405/ 1014), *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (nşr. Hamdi Dimurtaş Muhammed), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000, I-X.
- _____, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnâsihi* (nşr. Ahmed b. Faris es-Sellum), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.
- Hamidullah, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi* (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul: Bahar Yayınevi, 1967.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebü Bekr el-Hatib Ahmed b. Ali (ö. 463/ 1071), *Takyîdü'l-ilm* (nşr. Yusuf Iş), y.y: Dârü İhyâi Sünneti'n-Nebevî, 1974.
- _____, *Şerefu ashâbi'l-hadis* (nşr. Mehmed Saîd Hatiboğlu), Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- _____, *el- Kifâye fi ilmi'r- rivâye* (nşr. Ahmet Ömer Haşim), Beyrut: Dârü'l Kütübi'l-Arabi, 1406/1986, I-II.
- _____, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'* (nşr. Mahmud Tahhan), Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1403/1983, I-II.
- _____, *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., I-XIV.
- Hatipoğlu, İbrahim, "Müzâkere", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 233.
- Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr (ö. 807/1405), *Mecmeü'z-zevâid ve menbaü'l-fevâid*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1982, I-X.
- Humeysî, Abdurrahman b. İbrahim, *Mu'cemu ulûmi'l-hadisi'n-nebevî*, Cidde: Dârü'l-Endelüs el-Hadra, 2000.
- İbn Abdilber, Ebü Ömer Yusuf en-Nemerî, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihî ve mâ yebegi fi rivâyetihî ve hamlihî* (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388/1968, I-II.
- İbn Adî, Ebü Ahmed Abdullah b. Adî (ö. 365/976), *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1985, I-VIII.
- _____, *Esâmi men ravâ anhum Muhammed b. İsmail el-Buhârî* (nşr. Amir Hasan Sabri), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1994,
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah (ö. 571/1176), *Târihu medîneti Dımaşk* (nşr. Ali Şiri), Beyrut: Darü'l-Fikr, 1996, LXXIV.
- İbn Cemâa, Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed (ö. 733/1333), *Tezkiretü's-Sâmi ve'l-mütekellim fi edebi'l-âlim ve'l-müteallim* (nşr. Abdüsselam Ömer Ali), Kahire: Mektebetü İbn Abbas, 2005.

- _____, *el-Menhelü'r-râvi fi muhtasari ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî* (nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan), Dimeşk: Dârü'l-fıkr, 1406.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dîl* (nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ), I-IX, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, I-IX.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* (nşr. Kemal Yusuf el-Hût), Beyrut: Dâru't-Tâc, 1410/1989.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebül-Hüseyn İbnü'l-Ferrâ el-Hanbelî (ö. 526/1131), *Tabakâtü'l-Hanâbile* (nşr. Abdurrahman b. Süleymen Useymin), Riyad: el-Emanetü'l-Âmme li'l-İhtilaf, 1999, I-III.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şehabuddin Ahmed ibn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salah* (nşr. Mesud Abdülhamid Sadeft-Muhammed Faris) Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- _____, *Fethü'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki-Muhıbbüddin el-Hatîb), Beyrut: Dârü'l-ma'rife, ts., I-XIII.
- İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî (ö. 795/1393), *Şerhu İleli't-Tirmizî* (nşr. Nureddin İtr), yy.: Daru'l-Melah, 1978, I-II.
- İbn Maîn, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ (ö. 234/848), *Su'âlât İbni'l-Cüneyd li-Yahya b. Ma'in* (nşr. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408/1988.
- _____, *Ma'rifetü'r-ricâl* (nşr. Muhammed Muti' Hafız, Muhammed Kamil Kassar), Dımaşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1405/1985.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sadır, ts., I- XV.
- Muhammed b. Abdullah es-Süreyyi', "el-Müzâkere inde'l-muhaddisîn (mefhûmuhâ, esâlibihâ, eseruhâ fi nakdi'l-hadis), <http://www.alukah.net/sharia>, (30 Eylül 2010).
- Muhammed Hayânî, "Meclisü'l-müzâkere inde'l-muhaddisîn, ehemmiyetuhû ve âsâruhû ve medâ i'timâdi'l-muhaddisîn aleyhi", *Mecelletü Ebhâsi'l-Yermuk-Silsiletü'l-ulûmi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye*, X, sy. 2, 1994, s. 47-84.
- Muhammed İbrahim es-Samerâî, "el-Müzâkere inde'l-muhaddisîn târihuhâ ve fe-vâidühâ", *el-Menâra*, 2005, XI, sy. 3, s. 393-410.
- Muhammed İd es-Sâhib, "el-Müzâkere ve eseruhâ fi'r-rivâye", *Mecelletü Câmiati'l-Ürdüniyye-Dirâsât Ulumi's-şer'iyye ve'l-kânûn*, 1999, sy. 26, s. 541-558.
- Muniruddin Ahmed, "The Institution of al-Mudhakara", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1969, I, sy. 2, s. 595-603.
- Nevevî, Ebû Zekerıyya Muhyiddin (ö. 676/1277), *el-Minhâc f i şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, Kâhire: el-Matbaatü'l-Mısriyye, ts., I-XVIII.
- Nur Seyf, *Mecâlisü'l-müzâkere ve ehemmiyetühâ fi hıfzı's-sünne ve nakdihâ*, Muhammed, Dubai: Dâru buhus li'd-dirâsâti'l-islamiyye ve ihyâi'l-turâs, 2004.

- Osmâni, Muhammed Takî, *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı* (trc. Mehmet Özşenel), İstanbul; İFAV, 2015.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallad (ö. 360/970), *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vât* (nşr. Muhammed Accac Hatîb), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1391/1971.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed (ö. 902/1497), *Fethü'l-mugîs şerhu Elfıyyeti'l-hadis li'l-Irâki* (nşr. Ali Hüseyin Ali), Kahire: Mektebetü's-sünne, 1424/2003, I-V.
- Seyyar, Ali, *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri*, İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.
- Sezgin, Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara: Otto, 2012.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celeddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (ö. 911/1505), *Tedribü'r-Râvi fi Şerhi Takribi'n-Nevevi* Dımeşk: Dârü'l-kelimi't-tayyib, 2005.
- Tâhir el-Cezâirî, Tâhir b. Salih b. Ahmed es-Sem'anî (ö. 1333/1920), *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser* (nşr. Abdulfettah Ebû Gudde), Beyrut: el-Matbaatü'l-İslamiyye, 1426/1995.
- Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed (ö. 279/892), *el-İlelü's-sağir* (nşr. Adl b. Abdüşşekur ez-Züraki), Riyad: Dârü'l-Muhaddis, 1425.
- Tuğ, Salih, "Ebû Hayseme", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 151.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, İstanbul: İFAV, 2011.
- _____, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, İstanbul: İFAV, 2014.
- Zebidî, Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed (ö. 1205/1790), *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (nşr. Ali Şîrî), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1994.
- Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaud-Hüseyin el-Esed), Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1982, I-XXIII.
- _____, *Tezkiretü'l-huffâz*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956, I-IV.
- Zerkeşi, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed (ö. 794/1392), *en-Nüket alâ mukaddimeti İbni's-Salâh* (nşr. Zeynelabidin b. Muhammed Bela Feric), Riyad: Edvâü's-selef, 1419/1998.